

Аябек БАЙНИЯЗОВ

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ СӨЗДІКТЕРІНДЕ ЕТІСТІКТЕРДІҢ АТАУ СӨЗ РЕТІНДЕ БЕРІЛУ ЖАЙЫ

В данной статье рассматривается проблема передачи глаголов в реестрах в нулевой форме, а также при помощи суффиксов -у, -мақ, -ар в тюркоязычных словарях. Кроме того автор обращается к вопросу передачи некоторых форм глаголов в казахской лексикографии и высказывает личную точку зрения по данному вопросу.

Makalede Türk dilleri sözlüklerinde fiiller madde başı olarak alındığında bazen mastar eki almadan, bazen -у, -мақ, -ар ekleni eklenerek verildiği hakkında bahsedilmektedir. Yazar bununla birlikte Kazak sözlükçülüğünde fiillerin nasıl bir şekilde kullanılmakta olduğunu ve bununla ilgili görüşlerini ortaya koymaktadır.

Лексикография ғылымында сөздікке лексикалық бірліктерді атау сөз (негізгі сөздік тұлға) ретінде қандай грамматикалық тұлғада беру туралы мәселе сөздік құрастырудың әрдайым негізгі, өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді. Әр тілдің өзіндік жұмсалыу ерекшелігіне орай, негізгі сөздік тұлғаны таңдауда ескерілуі қажет шарттар бар. Басты шарттардың бірі – сөздікті пайдаланушыға сөздің түбір тұлғасы айқын көрінуі. Мәселен, етістіктер бұйрық рай тұлғасында: **көпсі-, күлгенсі-, қажы-, қой-, той-** жұмсалғанда, олардың толық грамматикалық құрылымы сақталатындығын көреміз. Егер сөздік тұлғада етістіктерді –у жұрнақты: **көпсу, күлгенсу, қажу, қою, тою** тұлғасында жұмсасақ, оның түбір тұлғасын тану қиындыққа соғуы мүмкін. Мақаламызда қазақ және түркі тілдерінің сөздіктерінде етістіктердің қандай тұлғада беріліп жүргендігі жайлы айта келіп, осы мәселеге байланысты айтылған пікірлер мен өз ойымызды ортаға салдық.

Сөздік мақаланың құрылымы атау сөздің тұлғасына, оның грамматикалық қасиетіне тікелей байланысты болады. Сөздікте атау сөз түрінде келтірілетін бірліктің *негізгі сөздік тұлғасы* болады. Бұл туралы М.Малбақов былайша жазады: «Негізгі сөздік тұлға (основная словарная форма, main entry word/ form of head-word) терминінің тезаурус бойынша анықтамасы: *сөздік бірімі, вокабула түрінде, сөздіктің сол жағында орналасқан сөздік тұлға*. Бұл термин сөздік бірімдердің категориялық белгісін білдіретін негізгі тұлғаны көрсетеді. Сол себепті тезаурустағы анықтама сәтті шыққан деп айта алмаймыз. А.Е.Карпович негізгі сөздік тұлғаға: «сөздік мақаладағы белгілі бір сөз табына жататын бірліктер үшін дәстүрлі түрде таңдалып алынатын грамматикалық тұлға» түрінде анықтама береді [1]. Біз осы пікірді негізінен қолдай отырып, негізгі сөздік тұлғаның сөз табына жататын бірліктермен қатар «түрлі сөз категориялары мен топтарына жататын бірліктер үшін» де таңдалып алынатын тұлға болуын жөн санаймыз. Сондықтан қазақ лексикографиясында осы екі мағынада қолдануды ұсынамыз. Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінің кіріспесінде: «...Осындай екі-үш түрде айтылатын сөздің әдеби тілде көбірек кездесетін вариантын негізгі реестр сөз етіп алдық» деген жолдар кездеседі. Бұл жерде негізгі сөздік тұлға туралы сөз болып отырғаны анық. Көп томдық

түсіндірме сөздіктің бірінші томындағы кіріспеде: «...қазақ тілінде сөз тудырудың амал-тәсілдері де, олардың қалыптасқан түр-түрлері де аса мол болуына байланысты олардың қандай түрлерін лұғаттық мақалаға тірек сөз я тірек форма ету жайындағы мәселе - қазақ лексикографиясының тәжірибесінде түбегейлі анықталмаған мәселе» деген сөйлем кездеседі [2.15]. Осындағы лұғаттық мақалаға тірек сөз, лұғаттық мақалаға тірек форма тіркестерінде де негізгі сөздік тұлға туралы сөз болып отырғаны белгілі. Негізгі сөздік тұлға боларлық форма таңдауда қандай өлшемдердің негізге алынуы қажет деген мәселені тілдің грамматикалық құрылысындағы ерекшеліктерді ескере отырып шешу қажет. Ондай тұлғаның тілдегі дәстүр бойынша белгіленетін кездері де болады. Мәселен, түркі тілдеріндегі етістіктердің негізгі сөздік тұлғасына назар салар болсақ, қырғыз, алтай, чуваш тілдерінде бұйрық райлы түбір етістіктер (жаз-, ал-, бар-), ал түрік, өзбек, ұйғыр, азербайжан тілдерінде - мақ тұлғалы етістіктер, хақас тілінде етістіктің барыс жалғаулы түрі қолданылады.

Түркі тілдеріндегі етістіктердің табиғатын арнайы зерттеген түркітанушы-ғалым М.Оразовтың еңбегінен түркі тілдерінде қимыл атауларының бірнеше нұсқалары қосарлана жүретінін аңғарамыз. Мәселен, қарақалшақ тілінде – у, – мақ; ноғай тілінде – мақ, – мек, – ыс, – ис, – ув, – уьв, – гы, – ги; құмық тілінде – мақь, – мек, – ыв, – ив, – ув, – үв; қарачай-малқар тілінде – рға, – рғые, – мазғы, – мезге; татар тілінде – у, – рға, – ргә, – маска, – мәскә; башқұрт тілінде – у, – ү, – мақ, – мәк; алтай тілінде – у, – ү, – ыш, – иш; қырғыз тілінде: – оо, – ыш, – мақ, – гы; өзбек тілінде: – ыш, – иш, – ув, – моқ; ұйғыр тілінде: – у, – мақ, – мәк; түркмен тілінде: – ыш, – иш, – ас, – ес, – мақ, – мек; азербайжан тілінде: – мақ, – мек; гагауыз тілінде: – дык; қарайым тілінде: – ма, – мах; тофалар тілінде: – р, – бос т.б. Салыстыра қарайтын болсақ, қимыл атауы қосымшасы ретінде, негізінен – гу, – гү, – ув, – у; – мақ, – мек; – ыш, – иш, – ыс, – с және – рға, – рге қосымшалары қолданылады [3.220]. Сөздік жасау кезінде осылардың біреуіне басымдылық беріледі. Э. Умаров сөздікке байланысты мақаласында Н.Юсуфхужаеваның өзбек тілінің түсіндірме сөздігін жасауда – ыш, – иш, – ув, – моқ жұрнақтарының ішінен – моқ аффиксінің басқы сөзде алғанын қуаттаған [4.11].

Екітілді азербайжан және 1945 жылдан бері тоғыз рет жаңартылып, түзетулер енгізіліп басылған түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде – мақ тұлғасының төмендегідей көрініс тапқанын көреміз. ВАРМАГ. Доходить, достигать, достичь [5.78]. *Varmag* f. 1- Gitmek, ulaşmak, gelmek, gelip ulaşmak, varmak... [6.1195]. *buruşmak (isz)* 1. Düzgünlüğü bozulmak, üzerinde kırışık ve katlamalar olmak... [7.362].

Қазақ лексикографиясының тарихына көз жүгіртер болсақ, Ю.Клапрот [8], Е.Букин [9], И.Лаштев [10] сөздіктерінен -мақ тұлғасын, Н.И.Ильминский сөздігі [11] мен «Қазақша - орысша сөздікте» [12] бұйрық райлы тұлғаны, Т.Бокин сөздігінде [13] етістіктің I және III жақ тұлғаларын көреміз. Сөздіктердің біразында тұйық етістік тұлғасын байқауға болады. Жекелеген хрестоматиялар мен орысша - қазақша сөздіктерде -ар/ -ер, -уға/-уге тұлғалары кездеседі. Бұл

кездейсоқ құбылыс емес. Қазақ тілінде, шынында да, осы аталған тұлғалардың барлығы да бір кездері қолданыста болған, тіпті қазіргі кезде де ұшырасатындары бар екендігі анық. Ұлы Абайдың өлеңдері мен қарасөздерінде - мақ (Жаздым үлгі жастарға бермек үшін) [14; 15] және –ар, (-ер, -р) тұлғаларының бұл қызметте қолданылуы ақынның халық тілін сарқа пайдаланғанын көрсетеді [16.15]. Махамбет өлеңдерінде де -ар/ -ер, -арға/ -ерге, -уға тұлғалы етістіктердің қолданысы жиі байқалады [17]. Солай бола тұра, сөздіктерде етістік атаулының бір негізгі сөздік тұлғамен берілуі міндет екендігі анық.

Он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты еңбекте сөздікте түбір, туынды түбір, етістіктер сөздік мақаланың тақырыбы ретінде алынып, мағыналары ашылып көрсетілетіндігі және етістіктердің қай етіске жататыны түсіндірмеде байқалып тұруға тиістігі айтылып, етістерді де нөлдік тұлғада берген. АЙМАЛАС = ет. Сүйісу, құшақтасу, өбісу. [18.23]. Көпшіліктің қолдануына ыңғайлы етіп шығарылған 1-томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» де етістіктердің нөлдік тұлғада жұмсалғанын көреміз. ГУЛЕ 1. Гу-гу дыбыс, үн шығару; үлдеу... [19.180]. 50 мың сөзден тұратын, жалпы редакциясын Р.Ф.Сыздықова мен К.Ш.Хұсайын басқарған «Қазақша-орысша сөздік» атты қомақты еңбекте бұйрық рай тұлғасында берілгенін көреміз. БАҒАЛА – 1) определять стоимость; назначать цену, оценивать *что-либо* ... [20.109]. 32 мың сөз бен сөз тіркесінен тұратын «Қазақша-түрікше сөздікте» де нөлдік тұлғада берілген. ГУЛЕ – (guvle-) ет. Ses çıkarmak, uğuldamak: *Жел гулен тұр. Rüzgar uğulduyor.* [21.90]. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде етістіктер бұйрық рай тұлғасында берілген. Осы шешімді дұрыс деп ойлаймыз. Себебі бұл контекске байлаусыз, нөлдік тұлға. Сонымен бірге, сөздікте етістіктің тұйық райлы тұлғасы да міндетті түрде берілу керек екендігін айту керек. Себебі ол қимыл атауының көрсеткіші, процестің атауы, етістік пен есім арасындағы көпір іспеттес тұлға» [22]. Дегенмен екітілді кейбір сөздіктерімізде және тіл үйрету оқулықтарының соңындағы жиі қолданылатын сөздер сөздігінде –у тұлғасында беру үрдісі басым. Бұл авторлардың өзге ұлттың өкілдеріне тіл үйрету барысында қазақ тілінің етістіктерін тұйық рай түрінде берілгені дұрыс деген көзқарастарынан туындауы да мүмкін (Б.А.). АДЫМДАУ шагать; адымдап өлшеу мерит шагом [23.13], кеңейту – распырять [24. 574].

Жоғарыда айтылғандай, туыстас тілдерінің (қырғыз, алтай, чуваш) сөздіктерінде нөлдік тұлғаның пайдаланылып келгені мәлім. Бұл тұлғаны түркі лексикографиясында бірінші болып қолданған ғалым – В.В.Радлов [25]. XX ғасырда жасалған қазақ сөздіктерінің көбісінде, атап айтқанда, екі томдық түсіндірме сөздікте, он томдық түсіндірме сөздікте, Х.Махмудов пен Ғ.Мұсабаевтың «Қазақша-орысша сөздігінде», екі томдық «Орысша-қазақша сөздікте» негізгі сөздік тұлға – у тұлғалы тұйық етістік формасы болды. В.П.Берков негізгі сөздік тұлғаны таңдаудың үш түрлі жолын көрсетеді. Ғалымның айтуынша, біріншіден, мұндай тұлға ретінде ең контекске тәуелсіз,

сөйлемнен тыс қолданылу мүмкіндігі мол тұлға алынуы керек. Екіншіден, морфологиялық тұрғыдан қарастырғанда, мұндай тұлға дыбыстық құрамы жағынан да, графикалық жағынан да өзімен түбірлес сөздердің негіздерімен сәйкес келетіндей нөлдік тұлғада болуы керек [26]. Алғашқы екі өлшем бойынша ең тиімді тұлға – бұйрық райлы түбір етістік.

Етістіктің негізгі сөздік тұлғасы ретінде латын лексикографиясында – осы шақтағы жекеше бірінші жақ көрсеткіші, арабтарда – өткен шақтағы жекеше үшінші жақ, ағылшын, француз тілдерінде – инфинитив, бірқатар түркі тілдерінде – мақ/мек, татар және башқұрт тілдерінде – тұйық етістіктің –у тұлғасы қолданылып келеді. Өткен ғасырдағы қазақ сөздіктерінде де негізінен осы тұлға қабылданған еді. Біз бұл тұлғаның бастапқы кезде инфинитивтің баламасы ретінде алынған болар деген ойдамыз. Қазақ тіліндегі қайшылық: –у тұлғасының қимыл есімдері тұлғасымен сәйкес келуі. 1999 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің сөздігінде» етістік нөлдік тұлғада берілді. Біз өз тарашымыздан осы шешімді жөн санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Карпович А.Е. О лексикографической терминологии // Сов-ременная русская лексикография / Сб. ст. – Л., 1977. – 210 с.
2. Бісқақов А. Кіріспе сөз // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1974. – 3-22 бб.
3. Оразов М. Етістік (грамматикалық формаларының қалыптасуы мен дамуы). Алматы: Б.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 387 б.
4. Умаров Э. Луғат бўлими//Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент: Фан нашриёти, 2006 – 100.
5. Азербайджанско-русский словарь. Баку: Азербайджанское Государственное издательство, 1985. – 418 с.
6. Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü. İstanbul, 1994. I,II - cilt. – 1292 s.
7. Türkçe Sözlük. Ankara:TDK-Türk Dil Kurumu, 1988. I,II - cilt. – 2523 s.
8. Томанов М., Малбақов М. Г.Ю.Клапрот қазақ тілі жайында // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1989. – №1. – 3-9 бб.
9. Букин И. Русско-киргизский и киргизско-русский словарь. – Ташкент, 1883. – 240 с.
10. Лаптев И. Материалы по казак-киргизскому языку. – М., 1900. – 120 с.
11. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. –Казань, 1861. –160 с.
12. Киргизско-русский словарь. – Оренбург, 1897. – 240 с.
13. Бокин Т. Русско-киргизский словарь. – Верный, 1913. – 50 с.
14. Абай. Қалың елім, қазағым. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.
15. Абай. Қарасөз, поэмалар. – Алматы: ЕЛ, 1993. – 272 б.
16. Сыздықова Р. Абай шығармаларында –ар (-ер,-р) жұрнақты тұлғаның қолданылуы// ҚССР ҒА Тіл мен әдебиет институтының еңбектері. – Алматы, 1959. 1-том. – 67 б.
17. Махамбет. – Алматы: Арыс, 2001. – 160 б.
18. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық /Құраст. Т.Жанұзақов, С.Омарбеков, Ө.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2006. 1-том. – А – А. – 752 б.
19. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
20. Қазақша-орысша сөздік. Редакциясын басқарған Р.Ф. Сыздықова, К.Ш.Хұсайын. Алматы:

Дайк-Пресс,

2002. – 1008 б.

21. К.Коч, А.Байниязов, В.Башкапан. Қазақша-түрікше сөздік. Түркістан: Тұран, 2003. 637 б.

22. Малбақов М. Қазақ тілі түсіндірме сөздігінің құрылымдық негіздері: филол. ғыл.

докт. ...дисс.: 10.02.02 –Алматы, 2003. – 357 б.

23. Казахско-русский и русско-казахский словарь/Сост. П.В. – Костанай: ТОО Центрально-Азиатское кн.

изд., 2008. – 820 с.

24. Бектурова А.Ш., Бектуров Ш.К. Казахский язык для всех. Алматы: Атамұра, 2004. – 720 с.

25. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. - 1- 4. СПб, 1893-1911.

26. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии. – Л., 1973. – 190 с.

REZUME

BAYNIYAZOV A. (Turkistan)

THE USAGE OF VERB ITEMS IN DICTIONARIES OF TURKISH LANGUAGES

The article deals with verbs which are used sometimes as vocabulary items – in zero forms, sometimes in: - у, - мақ, - аp forms in Turkish dictionaries. The author writes about the usage of the verbs and expresses his own viewpoint in Kazakh lexicography.